

Poliitika ja tema keeled

Rein Raud (RiTo 7), Eesti Humanitaarinstituudi professor

Poliitiliste keelte tasakaalu taastamine on hädavajalik selleks, et säilitada Eesti dünaamiline areng, hoida ära ajude äravool ja luua siin toimiv ja sidus, pluralistlikele väärtustele tuginev elukeskkond.

Vastuseks kriitikale Eesti elu arengu kohta esitatakse tihti üht väidet kollektiivse vastutuse teooriast: Eesti riik saab olla just nii hea või halb, öeldakse, kui on üheskoos kõik need inimesed, kes elanike ja kodanikena selle riigi moodustavad.

Kahtlemata olevat võimalik korraldada ühtesid või teisi asju paremini, kuid selleks lihtsalt ei jätku ausaid ja võimekaid inimesi. Kahtlemata olevat võimalik ehitada ühiselu üles teistele põhimõtetele kui praegu, ent nüüdsed põhimõtted on kehtestatud demokraatlike valimiste kaudu võimule saanud rahvaesindajate poolt ning samu mehhanisme kasutades on olnud neid võimalik muuta. Seetõttu ei olevat õiglane kritiseerida asjade üldist olekut, sest selle ebakohtade eest vastutavad kõik ühevõrra – suud sobib pruukida üksikute konkreetsete juhtumite, seaduseaukude osavate ärakasutamiste või korruptiivsete praktikate kohta, mis tegelikult ei vasta ühiskehtestatud korra vaimule. Need tuleb ära märkida ja välja juurida, öeldakse, muus osas pole aga teha muud kui varuda kannatust, sest mida aeg edasi, seda haritumaks muutub rahvas ning ka tema valitud esindajate, ametnike ja arvamussliidrite pädevus kasvab vähemalt sama kiiresti. Kollektiivse vastutuse teooria kohaselt saabub igale probleemile seega ajaloolise paratamatusena ka lahendus, kuid sama paratamatu on seegi, et probleemid ei lahene nii kiiresti, kui ühiskonna ärksamad liikmed seda tahaksid.

Alljärgneva arutluse üks eesmärk on näidata, et kollektiivse vastutuse teooria (nagu ka paljud teised samalaadsed väitestikud) on demagoogiline ja kahjulik ning loodud selleks, et ühelt poolt vähendada võimu kandeala, s.t inimeste võimalusi võimu tegemisi vahetult mõjutada, ja teiselt poolt vabastada võimu hoidjad esmasest vastutusest riigis toimuva eest. Sellised teooriad luuakse poliitiliste keelte kaudu – poliitilisteks keelteks nimetan siin mõisteid ja neid seostavaid argumenteerimisviise, mille abil ühiskondlikku tegelikkust võib kirjeldada sihiga põhjendada selle tegelikkuse juhtimist ühes või teises suunas – ja nad toimivad filtritena inimese teadvuse ja tema poliitilise keskkonna vahel, kusjuures nad esitavad tegelikkust alati teatud nurga alt ja täidavad konkreetseid ülesandeid. Et mitte jääda nende käsitluses abstraktse analüüsi tasandile, tuleb alustada natuke kaugemalt ja küsida kõigepealt Eesti riigi sisulise põhjenduse järele.

Mis tahes riik on alati tinglik asi, ükskõik kui eksistentsiaalne ei oleks iga tema kodaniku suhe temasse, seetõttu peab olema midagi, mis toimib tema sees ja tema abiga paremini kui ilma temata, ja seda määrava osa kodanike arvates. Stabiilse elu ja rahuliku arengu tingimustes võtab suurem hulk inimesi ometi seda oma elu kindlustavaid põhitegureid kui midagi igavest ja antut. Ometi teame, et nii see ei ole: suures mõõtkavas küllalt lühiajalised poliitilised protsessid võivad tuua kaasa vapustusi ja hävingut, mille tagajärjed jäävad püsima palju pikemaks perioodiks, ning harjunud elu alustugesid on hämmastavalt lihtne lammutada, seda lihtsam, et paljud lammutajad ise usuvad sisimas tihti oma tegelikkuse

jäävust, nende põhiväärtuste säilimist, mis on loonud neile võimaluse end radikaalselt kõigutada. Enamik asju stabiilses maailmas aga toimibki korralikult vaid kooslustes, mida ei anna tõsisemate tagajärgedeta tükkideks lahutada, ka mitte tükikaupa reformida – sellise tegevuse tagajärg oleks sama, kui asendada vana ja viletsa auto turtsuv mootor uue ja võimsaga – ning katkestatud niidi taaskokkusidumine on märksa raskem.

Lääne demokraatiad, mis on jõudnud oma praegusesse seisu pikaajalise arengu kaudu, on just seetõttu oma otsuste rakenduse stiililt muutunud küllalt staatilisteks.

Muutusprogramme, mis kiiresti ja tuntavalt puudutavad suure osa ühiskonnaliikmete huvisid, tuleb seal ette küllalt harva ning enamasti saavad nad vastuolulise reaktsiooni osaliseks. Palju tavalisem on sisuliste reformide takerdumine konsensuaalsetesse mehhanismidesse: midagi uut võidakse juurutada üksnes seal, kus valdav osa protsessis osalejaid sellega nõustub, aga kuna kellelegi on muutus ikkagi vastumeelt, teostub see lõppkokkuvõttes vaid osaliselt või üldse mitte.

Ütle matagi on selge, et kui stabiilses demokraatias kindlustab selline mehhanism ühiskondlike protsesside üldise jätkuvuse, ehkki dünaamilisuse hinnaga, siis lähiajaloo Eestis oleks see käivitanud hoopis teistsuguse arengu. Vahetult pärast iseseisvumist oleks äärmisel juhul ehk ligi 30% Eesti kodanikest eelistanudki eelmise võimustruktuuri mõningast kohandamist iseseisvuse oludele (arvestus põhineb valijate protsendil, kes hääletasid esimestel presidendivalimistel varem kommunistliku võimu juhtgruppi kuulunud kandidaadi poolt), kuid valdav osa eelistas neid, kel polnud mingit osadust nõukogude *establishment*'is ning ka parlamendivalimistel võitis enim toetust radikaalse loosungi "Plats puhtaks!" esitanud erakond. Revolutsioonilisest teadvusest võrsuva Eesti riigi taastekkel ei olnud tema sisulises põhjenduses seega kahtlust: tema ülesanne oli hüpe.

Eesti suhteline edumaa näiteks SRÜ riikide ja iseseisvuse esimestel aastatel ka Balti naabrite ees tulenes just nimelt otsustavusest, millega öeldi lahti vanadest võimusuhetest ja asuti looma uusi. Iseloomulik on see, et neid esimese valitsuse algatatud protsesse toetasid päris tuntaval määral ka need ühiskonnagrupid, kelle huvisid nad mõnel määral riivasid, sest muudatuste peaesmärk, Eesti pööramine näoga läände, kandis ka nende silmis kõrgemat väärtust. Mõistagi kadus see toetus kohe, kui ühelt poolt hakkas end tunda andma vabanemise positiivne mõju olmelisele korraldusele, näiteks ilmusid kaupluselettidele kvaliteetsed tarbekaupad, kuid teiselt poolt lõikas uus poliitika sisse inimeste ootustesse näiteks sel määral, et nad ei suutnud neid kaupu enam osta. Poliitikud see-eest pidasid enese ja oma valijate suhet ekslikult sama püsivaks, kui olid olnud need suhted, mis nad ise just läbi olid lõiganud, ega suutnud säilitada terviklikku visiooni ühiskonna toimimisest. Sel pettusperioodil kujunes Eesti poliitika revolutsioonilise solidaarsuse poliitikast ümber grupipoliitikaks, mis oli iseenesest loomulik protsess. Kuid selle tagajärjel tekkis uuesti ka küsimus Eesti riigi sisulisest põhjendusest, mis püsib siiani: grupihuvidel põhineva poliitika oludes ei saa sel enam olla ühist, kõigile ühiskonna liikmetele võrdväärselt kehtivat vastust, seega peab iga grupp selle lahti mõtestama erinevalt. Paraku jääb järjest õhemaks kõigi selliste vastusevariantide ühisosa.

Sümbiootilised ja projektriigid

Järgnevalt tahaksin lahti seletada mõned teoreetilised mõisted, mida allpool esitatud analüüsis kasutan. Üks mu põhilisi väiteid on, et siirdumisel revolutsioonilisest ühisteadvusest grupihuvidele põhinevale poliitikale toimusid nihked ka poliitika keelelises keeles: osa poliitilisi keeli neutraliseeriti, sest nendes oleks võinud liiga täpselt sõnastada võimulesattunud ringkondade huvidele vasturääkivaid väiteid. See sai võimalikuks, sest käimasolevas protsessis muutus ka Eesti riigi iseloom: nn sümbiootilisest riigist sai peamiste võimulähedaste ringkondade kokkuleppel ning ka suure osa elanike heakskiidul mõneks ajaks nn projektriik. Nagu allpool peaks ilmnema, üritab projektriik kindlasti sihipäraselt mõistetega manipuleerides tegelikkust ümber korraldada ning hoida ühisteadvuses ülal ainult sellised diskursused, mis tema tegevust toetavad.

Kui vaadelda XX sajandi teisel poolel maailmakaardile kas esimest korda või pärast pausi uuesti tekkinud riike, siis üldiselt võib need jagada kahte rühma. Mõnel pool on riigiks kujunenud territoorium, millel elavad inimesed – rahvas või rahvad – on oma riigi ühiselt loonud, enamasti varasemast ühisest ajaloost pärit traditsioonile tuginedes. Harilikult on see juhtunud koloniaalvõimust vabanemise kaudu. Teisal on kohalike võimusuhte ümberkorraldusel uus riik tekitatud nii-öelda ülalt, ühe juhi või juhtide grupi sihikindla töö kaudu, kes on viinud ellu oma nägemuse sellest, kuidas peaks ühiselu toimima, ega ole oma elanike käest nende arvamust eriti küsinud. Siiski ei saa ka selline riik tekkida ja tööle hakata päris ilma elanike toeta, sest enamasti nõuab ta nendelt isegi päris tugevat pingutust. Kuid sellise riigi elanikud usaldavad oma juhti, vähemasti siis, kui tal õnnestub tõestada oma lubaduste katet.

Nimetagemgi siis esimest liiki riiki sümbiootiliseks, teist projektriigiks. Sümbiootiline riik kujuneb ja areneb, tema kujunemine on tihti problemaatiline, sest ta peab oma oleku ise leidma ja seda arvatavasti ka alguses mitu korda oludele kohandama. Projekti-tüüpi riigi areng kulgeb tihti kiiremini ja alati projektis ettenähtud rada mööda. Projektriik viiakse ellu. Kõik totalitaarsed riigid on mingis mõttes projektriigid, kuid mitte kõik projektriigid ei ole tingimata totalitaarsed. Totalitaarse taustaga ühiskonnas võib projektriik teenida ka just vastupidist eesmärki, tuua inimesed initsiatiivtust ja võimukuulekast seisundist välja, muuta nad aktiivseteks kodanikeks. Ka näiteks Eesti karistuspoliitika muutmine euroopalikuks oli 1990. aastatel võimalik ainult projektriigi vahenditega. Ent millised poleks ka ta sihid, kindlasti suudab projektriik olla oma tegutsemistes suhteliselt efektiivsem kui sümbiootiline, sest temas ei tule ette spontaanse arengu korral toimuvat hõõrdumist.

Üks parimaid näiteid tänapäevasest ja efektiivsest projektriigist on Singapur. Põhiliselt hiinlastega asustatud linnriik Malai poolsaare lõunatipus iseseisvus Malaisiast 1965. aastal ning tegi lühikese ajaga läbi tohutu majandusliku arengu. See hüpe ei oleks olnud võimalik ilma kindlakäelise juhtimise ja selge planeeringuta, mille arhitekt oli Singapuri kauaaegne president, Cambridge'i haridusega jurist Lee Kuan Yew. Tema ja ta lähikondsed viisid oma projekti ellu kohati üpris drastiliste vahenditega: kurikuulus ihunuhtlus, subkultuuride väljajuurimine, tohutud trahvid ja ranged reeglid käitumiseks avalikus kohas on üldiselt teada ega sobi eriti hästi kokku näiteks meie arusaamaga inimõigustest. Kuid ühiskonna

projektiviisiline kiire pööramine on seal võimalik ka muudes valdkondades. Näiteks üks 1979. aastal lansseeritud projekt viis Singapuri põhilise ametliku keelena sisse mandariinihiina, s.t Hiina RV ja Taivani riigikeele, mis kõigist Singapuri hiinlaste emakeeltest (need on lõunahiina keele murded) sedavõrd erineb, et teda võib julgesti võõrkeeleks nimetada. Eesti oludes vastaks sellele reformile ehk otsus majandusliku edu nimel võtta eesti keele asemel kasutusele soome keel. Ometi kaotati Singapuris lühikese aja jooksul ära lõunahiinakeelne kooliharidus, televisioon läks üle mandariinile, samuti kõikvõimalik avalik teave. Muidugi seati sisse ka igakülgne abi neile, kes vajasid mandariini õppimiseks toetust. Nii sai väga kiiresti teoks kultuurikeskkonna muutus, mis loomuliku protsessina toimudes oleks kestnud aastakümneid.

Eesti projektriigistumise ideoloogiline vundament on totaalsete omandisuhete vajaduse postulaat. Revolutsioonilise ühisteadvuse harjal, kus enamiku riigi elanike jaoks oli esmatähtis identiteediküsimus, eristumine okupeerivast naaberrigist igal võimalikul moel, võeti laiemate hulkade poolt üldiselt kiiresti ja kergesti omaks väide, et eraõiguslikud struktuurid toimivad paremini kui avalikud. Tolleaegset juriidilist keskkonda arvestades oli eraõiguslikel institutsioonidel kahtlemata ka rohkem tegutsemisvabadust ja paindlikkust ning arusaadavalt ei saagi üsna paljudes ühiskondliku elu valdkondades riigi tegutsemine ühe toimiva subjektina olla kuigi efektiivne.

Kuid oletus, et pelgalt omaniku teke lahendab iseenesest kõik mõne konkreetse ettevõtte või isegi tema asukohapiirkonna ees seisvad probleemid, ei olnud ka millegagi põhjendatud. Iseloomulik näide on rootsi uusomanik, kes tubakavabriku Leek kui oma toodete konkurendi lihtsalt kinni pani. Lisaks peaks olema selge, et eraõiguslike omandisuhete mudeli pealesurumine igasugustele ühistegevustele ei mõjunud ühelt poolt sugugi alati positiivselt (näiteks kolmanda sektori ning kodanikualgatuse võimalusi oluliselt pärssides) ning konsolideeris teiselt poolt võimu suhted teatavate huvigruppidega, kellel oli võimalik omanike tekitamise protsessis kaasa rääkida. Need olid ühelt poolt restitutsioonilised omanikud, eelkõige väliseestlased, teiselt poolt mitmest suunast sisse tulev väliskapital, kolmanda osapoolena aga nn Eesti kapital, mida esindasid enamikus okupatsioonija lõpu ja iseseisvuse alguse segadusis oma soodsat positsiooni ära kasutanud sovhoosi- ja tehasedirektorid ning nõukogude rahandus- ja kaubandussüsteemis tegutsevad, seega siis vana režiimi poolt aktsepteeritud inimesed. Muidugi leidis ka tõesti uutel alustel oma firma tühjalt kohalt ülesehitanud ärimehi, kuid nende võimalused ärivälja mängureegleid mõjutada olid teiste huvigruppidega võrreldes väiksemad ja nüüdseks ongi suur hulk neist ettevõtetest väliskapitalile ära müüdnud.

Projektriiklik erastamine ja selle taustal seisev majanduslik ideoloogia tekitasid niisiis poliitilise keskkonna, kus esiteks sunniti eraõigusliku majandustegevuse mudel peale enam-vähem kõigile elusfääridele, teiselt poolt anti ebaproportsionaalselt suur õigus ühistegevuste mängureeglite dikteerimiseks kahe huvigrupi kätte, kellest üks esindas globaalselt voolavat väliskapitali, teine vanas režiimis soojale kohale jõudnute ringkaitselist ketti ja kumbki ei olnud seega esmajoones motiveeritud Eesti ühishuvidest.

Tänase pilguga vaadates on see kõik juba ajalugu, mida ei saa muuta, kuid mida analüüsid näeme selgesti, et teatav kardinaalne asjade korraldus tõstab ühede ja vähendab teiste ühiskonnagruppide võimalusi asjade kulgu mõjutada. Teoreetiliselt on võimalik põhjendada projektriiklikku korraldust väga keerulisest ajalooliselt kujunenud situatsioonist, kuid seesuguse korralduse põlistumine viib lõpuks paratamatult range ja ahistava ühiskonna tekkeni. Praegusel Eestil on juba vähem projektriigi jooni kui 1990. aastate keskel, kuid toimivast sümbiootilisest riigist on asi siiski veel üsna kaugel.

Tegelikkust loovad mõisted

Oleme harjunud mõtlema, et tegelikkus on olemas iseenesest ning me saame teda muuta oma tegude, mitte aga sõnadega, sest sõnad üksnes kirjeldavad meie olusid. Viimaste aastakümnete sotsiaalteoorias on aga järjest selgemini osutatud, et tegelikkust on võimalik keele abil ka luua. Teatavate mõistete lansseerimisel võib sobivates oludes tekkida nähtus, mida selle mõistega märgitakse, isegi kui seda enne olemas ei olnud. Sümbolitega manipuleerides on põhimõtteliselt võimalik tekitada tugev ühise identiteedi ja kokkukuuluvuse tunne inimeste vahel, keda muidu ei seoks eriti miski, ning innustada neid ühistele tegudele, milleks nad eraldi võetuna või puhtratsionaalsetel alustel tegutsevates gruppides poleks olnud arvatavasti üldse võimelised.

Teatav soodumus niisugusele manipuleerimisele on mõistagi vajalik. Hea näitena tuleb meelde 1988. aasta retooriliste võtete arsenal: nõukogude seaduste arutelul ENSV Ülemnõukogus hakkasid legaalselt opositsiooni esindavad jõud kasutama keelt ja termineid (nt "Laak-Preimani parandus" jm), mis sarnanesid Lääne õigusriikliku praktikaga, ehkki sisulist analoogiat süsteemide eneste vahel ei olnud. Selline tegevus võis kaasa tuua mitmesuguseid tagajärgi: ühest küljest võib uuenev keel tõepoolest põhjustada ka taustsuhtumiste muutuse ning võimaldada oma kasutajatel irduda senistest poliitilise käitumise stereotüüpidest, et tegelike uuendustega kaasa minna, teiselt poolt võib aga sedasi luua olukorra, kus repressiivseid praktikaid säilitatakse ja varjatakse uute, legitimeeritud siltide all, nagu näiteks on tahetud teha sotsialistlikust demokraatiast kui demokraatia erivormist kõneldes. Nõukogude Liidu lagunemisel tekkis ju ka riike, milles senine NSV-lik korraldus säilis esimese hooga täiesti üks-üheselt. Mäletatavasti olid just radikaalsete reformide pooldajad need, kes vastustasid sinimustvalge lipu kuulutamist Eesti NSV riigilipuks ja selle heiskamist Pika Hermannini torni, et vältida poolenisti riikliku staatuse sümbolset legitimeerimist.

Kuid mõistete lansseerimise abil tegelikkuse muutmine pole iseloomulik mitte üksnes revolutsiooniliste muudatuste ajale. Näiteks panganduskriisi on võimalik esile kutsuda pideva lähenevast panganduskriisist rääkimisega. Kõige sagedamini toimib see protsess aga meediateadvuses, näiteks trendide lansseerimisel reklaamikampaaniatega, mis suudavad panna inimese hädasti vajama toodet, mille analoogide vastu on puudunud igasugune huvi ning mis hooaeg hiljem enam kedagi ei huvita. Ometi ei ole sümbolne manipuleerimine tingimata alati kuritegelik või pahatahtlik, näiteks vähemusrahvaste integratsiooni poliitika tulemused sõltuvad suurel määral sellest, kui edukalt õnnestub luua Eesti muulase identiteedimall, mida inimesed ise tahaksid omaks võtta.

Diskursused ehk vaatluskeeled

Eelnevast peaks olema ilmne, et väga suurel määral sõltuvad meie otsused tegelikkuse kohta – ja isegi see, mida me tegelikkusest näeme ja tähele paneme – nendest mõistestikest, mida me tema kirjeldamisel oskame kasutada. Võime neid nimetada Foucault' kultuurikriitika kasutust järgides diskursusteks või siis teadusfilosoofiast laenatud terminiga vaatluskeelteks. Iga selline vaatluskeel ei sisalda mitte ainult sõnu, vaid võib asetada ka nii-öelda grammatilisi piiranguid nende kasutamisele, näiteks lubada positiivse värvinguga mõisteid kasutada ainult oma poliitiliselt platvormilt meelepäraste nähtuste kirjeldamiseks: "spekulandi" ja "väikekaupmehe", "liiakasuvõtja" ja "laenukassa" vahel on oluline, kuid mitte olemuslik vahe. Enamikku nähtusi on võimalik kirjeldada eri vaatluskeeltes ja ka nendega seotud probleeme erinevalt sõnastada. Maailma on võimalik vaadata läbi teleskoobi, mikroskoobi ja roosade prillide.

Mõningaid nähtusi aga ei saagi igas vaatluskeeles kirjeldada, nii et osa maailma jääb tema fookusest lihtsalt välja. Sellise "kui sind pole siin, siis pole sind olemaski" efekti tagajärjel võivad kaduda maakaardilt terved regioonid ja ühiskonnast suur hulk inimesi, kellest pole käibivas diskursuses võimalik rääkida. Midagi jätab muide tähelepanuta või asetab negatiivsesse valgusse iga vaatluskeel – teisiti ei saaks ta tegelikkust kirjeldada, sest see protsess lihtsalt nõuab olulise eraldamist ebaolulisest. Mis aga mõne ühe diskursuse ainuvalitsuse tingimustes juhtuda võib, on see, et mõned teatavast seisukohast tähtsad asjad surutakse alla, neist ei räägita ega lastagi rääkida. Seega on tingimata vajalik, et vähegi keerulisema koosluse kirjeldamisel – ja inimühiskond on kindlasti väga keeruline kooslus – kasutataks rohkem kui üht või paari lähedast vaatluskeelt, sest muidu ei ole kirjeldus küllalt adekvaatne, et tema põhjal selle koosluse arengut planeerida.

Isamaaline konservatism

Järgnevalt tahaksin vaadelda lähemalt viit diskursust, mis kõik on kas varem olnud või on ka praegu kasutusel Eesti riigi ülesehituse ja tegutsemispõhimõtete aruteludes. Igaüks neist on läbi kasvanud teatava hulga poliitiliste veendumustega ning üldiselt omasem mõnele kindlale grupile, kuigi selgeid pärispiire nende vahele siiski tõmmata ei saa. Mõned inimesed kasutavad või on kasutanud ka mitut diskursust segamini või üritanud neid sünteesida, kuid paraku ei ole nende vahel Eestis seni välja kujunenud sümbiootilise ühiskonna jaoks vajalikku tasakaalu.

Isamaalise konservatismi eesti variant on põhiliselt vanema põlvkonna inimeste seas levinud maailmavaade, mis peab Eesti jaoks ideaalseks poliitilise korralduse vormiks monokultuurilist, sõjaeelse Eesti Vabariigiga võimalikult sarnast rahvusriiki. Mis eristab Eesti ja lähinaabrite isamaalist konservatismi mujal Euroopas levinust, on see, et kui tavaliselt (ja eriti globaliseerumise tingimustes) seisab niisugune diskursus selle eest, et võimalikult paljud ühiskondlikud praktikad (sõltumata nende sobivusest muutuvatele oludele) püsiksivad muutumatutena või muutuksid võimalikult vähe, siis sel perioodil, kui see diskursus meie ühiskonda kõige rohkem mõjutab, seisab tema pooldajate ees ülesanne oma konserveeritav isamaa alles luua. See tegi ka võimalikuks isamaaliste konservatiivide liidu turuliberalismiga, esindades selles tandemis aadet ja visiooni. Kõigist Eesti kirjeldamisel kasutatavatest

vaatluskeeltest on see siiski ebaadekvaatsem, just seetõttu, et ta asetab reaalsusele peale oma ideaalpildi ega nõustu seda eriti korrigeerima, teisalt aga seisab ta tugevamalt kõigist muist Eesti identiteedi eest. Selle diskursuse esindajad ei aktsepteeri üldiselt mingeid vastuväiteid ja tembeldavad ka ausad analüüsikatsed nõukogude-meelseks subversiooniks – mõistetavalt on selline jäik hoiak tema positsioone tunduvalt nõrgendanud.

Äärmuslikumal kujul seda diskursust poliitiliselt skaalalt praegu enam ei leia, kuid pikka aega takistas see keel muu hulgas Eesti–Vene suhete problemaatika selget formuleerimist, sest näiteks sõna "riigipiir" tähistab temas ainult Tartu rahu järgset piiri. Isamaalise konservatismi leksika kasutamine selles vallas on ilmselt osaliselt põhjustanud ka seda, et Vene pool kasutab Eestiga suheldes samavõrd jäika ja ebapragmaatilist retoorikat, teisalt on see aga hoidnud ära justkui asja huvides soovitavad järeleandmised Venemaale iseseisvuse alguses, mis alternatiivse võimukasutuse korral oleksid tõenäoliselt juhtunud ja Eesti üldisele arengule suurt kahju teinud.

Isamaalise konservatismi keelt on kasutatud ka Eesti olme ja kultuurikeskkonna kirjeldamiseks, enamasti samuti ebaadekvaatsete tagajärgedega. Näiteks iseseisvuse algaastate uustalunike liikumisega seonduv retoorika oli selle keelega seotud, ehkki maaelu perspektiivide kujutamine isamaalis-konservatiivses vaimus oli kaugel tegelikkusest. Selgemini on see diskursus tulnud toime kultuurilise identiteedi problemaatika sõnastamisega, ehkki end enamasti peaaegu tühisõnaliselt globaliseerumisohule vastandades, alternatiivseid strateegiaid esitamata. Käsitades kultuuri vaid traditsioonilistes vooludes kõrgkultuurina, on see vaatluskeel tekitanud ka lõhe kosmopoliitlikuma ja postmodernsema maitsega noore kultuuri vahel, mida sedaviisi end Eesti identiteedile vastanduma sunnitakse. On ju selge, et end talutööga elatav paljulapseline pere, kes pühapäeviti vallamajas klaverikontserdil käib või metsavendluse-teemalisi romaane neelab, kuulub fiktsioonide valda. Isamaaline diskursus, mille kadumine poliitilisest arutelust tooks kaasa väga õnnetuid tagajärgi, peaks seetõttu muutuma senisest tunduvalt dünaamilisemaks ja paindlikumaks tegelikkuse käsitlemisel.

Turumajanduslik efektiivsus

Turumajandusliku efektiivsuse diskursus on Eesti aruteludes kindlasti levinuim, sest seda propageerivad väga jõuliselt nii raha liikumist kontrollivad ringkonnad kui ka üht või teist liiki suurkapitali huve esindavad poliitilised jõud, kes moodustavad valdava osa poliitilisest skaalast. See vaatluskeel näeb tegelikkusest üksnes seda osa, mille väärtust on võimalik rahaliselt väljendada. Tema maailm on jagatud kaupadeks ja teenusteks, tööjõuks ja tarbijateks ning ideaalis on kõigi nende liikumine rahavoogude kontrolli all, nii ratsionaalne ja selge kui võimalik. Turumajandusliku efektiivsuse diskursus põhineb mõnedel radikaalselt parempoolsetel teooriatel, mida esitatakse üldsusele kui teaduslikku tõde, mitte kui üht versiooni majanduse toimimisest, millega mujal maailmas võistlevad teised, samuti oma efektiivsust siin–seal tõestanud mudelid. Igasugune kriitika ka selle diskursuse suhtes kuulutatakse harilikult vasakpoolsuseks, kuid mitte tingimata selle sõna nõukogude-meelsuse tähenduses.

Hüppe tingimustes oli sellel diskursusel täita oluline roll ja pikka aega tegutses ta kummalises liidus isamaalise konservatismiga, mis ühe oma esindaja sõnul toetas turuliberalismi nii vähe kui võimalik ja nii palju kui vajalik, et luua terviklikumale ühiskonnakooslusele korrastatud alus. Halvasti korraldatud ning ebakompetentsete töötajatega struktuurid ja institutsioonid, mis elasid traditsioonilistest riigieelarvelistest eraldistest, sunniti selle retoorikaga end ümber korraldama ning arvestama efektiivsust kui üht olulist kriteeriumi oma töö planeerimisel. Kus aga see diskursus ainuvaldavaks muutub, võidakse efektiivsuse nimel minna ka ühiskonna alustalade kallale. Kuna isamaalise konservatismi diskursus jäi turuliberalistlikule mis tahes problemaatika formuleerimisel selguse ja täpsuse poolest alla, võeti varem end aatemeesteks tituleerinud poliitilised jõud lõpuks turuliberaalide poolt üle ning siiani on selle keele positsioon üldistes aruteludes väga tugev, ehkki tema ülesanne on juba täidetud ning praeguses faasis pole turuliberaalne tegevus enam Eesti üldisele arengule kuigi soodne.

Kuigi ka mitte kõige jõulisemad turuefektiivsuse pooldajad ei ole väljendanud arvamust, et näiteks politsei ja relvajõud tuleksid lahti riigistada ning peaksid endale ise raha teenima, on sama suhtumist soovitatud paljudele teistele, kvaliteetse töö puhul tingimata kahjumisse jäävatele elualadele. Mäletan ajaleheartiklit, mis rääkis Eesti lunastusturust, kuhu on traditsiooniliselt seda teenust osutavate usuühingute kõrvale ilmunud palju uusi tegijaid. Niisuguse suhtumise absurdus on vist mõistetav igale vähegi tasakaalustatud maailmavaataga inimesele, kuid sama vaade tervishoiule ja haridusele on teatavates ringkondades ometi küllalt levinud.

Selle vaatluskeele suurim oht seisab asjaolus, et oma pooldajate meelest ta ongi suuteline kõigile küsimustele vastama. Korrutades pidevalt, et näiteks haridus ja kunst on kaubad/teenused, on ta juba teinud märkimisväärset kahju kultuurilisele keskkonnale. Mittemõõdetavad väärtused selles diskursuses ei eksisteeri, niisiis on paratamatu, et ta neil põhinevad elualad ära lõhub. Terves ühiskonnas suudab see diskursus seega oma ülesannet täita ainult siis, kui ta on teiste vaatluskeeltega tasakaalustatud.

Legalistlik eetika

On üsna loomulik, et ratsionaalse ja toimiva ühiskonna korralduse alus on seaduslikkus. Ehkki Eestis on mu meelest mindud mis tahes tasandil tegutsevate isikute omavaheliste suhete lepingutega reguleerimisel kaugelt liiale – kohtuid ju ei ole nii palju, et lepingute rikkumine tõsisemaid tagajärgi kaasa tooks –, on põhimõtteline eeldus, et kõik ühiselu osalised tunnistavad seaduste ülevõimu oma tegevuses, siiski normaalse elukeskkonna vajalik tingimus. Kui aga juriidiline vaatluskeel, mis endast väljapoole jäävaid faktoreid ei näe, kipub terviklikult kirjeldama kõiki inimsuhteid kui niisuguseid, jõuab ta väga kiiresti umbteele, sest laiendab seaduste autoriteedi ka eetilisele ja moraalsele tasandile. Ometi ei ole ilmaliku riigi seadustel seda pretensiooni, et nad kannaksid automaatselt eneses kõrgemat moraalset vaimu – vastupidi, need seadused on definitsioonijärgselt mittetäielikud ning neid peab pidevalt muutma, nagu muutub ka neid ümbritsev maailm.

Eestis on ometi üsna levinud suhtumine, et kõik, mis pole kohtulikult karistatav, on ühtlasi eetiline. Üks oluline põhjus, miks näiteks prostitutsiooni ei tohi mitte mingil tingimusel

legaliseerida (nagu turumajandusliku efektiivsuse pooldajad on aeg-ajalt ette pannud), ehkki prostituute on alati olnud ja on ka tulevikus, seisnebki just selles, et üldlevinud seisukoha järgi ei saa seaduslikus tegevuses olla midagi taunitavat ja kooli lõpetavale neiuale võib litsiamet hakata tunduma umbes samasugune alternatiiv elutee valikul kui näiteks medõe elukutse, sest mõlemal tuleb ametialaselt vahel tegemist teha ebameeldivate kehadega.

Legalistlik eetika lülitab võrdlemisi tulemusrikkalt välja kõik teised eetilised diskursused, mis võiksid ühiskonnas toimida, seondades neid grupimentaliteetidega (nt usklikega), samal ajal vabastab ta ka moraalsest vastutusest kõik need omakasupüüdlid aferistid, kes seaduseauke oma huvides ära kasutada oskavad. Kui juriidilistes keerdkäikudes halvasti orienteeruv vananimene on oma kodust välja tõstetud nii, et ühtki seadust pole rikutud, saab seda juriidilise vaatluskeele abil kirjeldada ainult kui eetiliselt aktsepteeritavat tegu. See teeb aga juriidilise vaatluskeele enese ebaeetiliseks; peaaegu tähelepandamatu üleminek kasulikust ja ühiselu toimimiseks hädavajalikust seaduslikkuse diskursusest ebaeetilist künismi mahitavaks legalistliku moraali diskursuseks toimub hetkel, kui sellele keelele omistatakse võime täielikult kirjeldada kõiki inimsuhteid. Ühel mu heal sõbral ja kolleegil on kombeks öelda, et kui suulised kokkulepped ei kehti, siis ei loe kirjalikud ammuugi. Juriidilisest seisukohast asi muidugi nii ei ole, kuid olukorras, kus on täiesti aktsepteeritav näiteks suulisi lubadusi anda ilma neid täita kavatsemata, on siiski ka kirjalike lepingute süsteemist väga vähe kasu.

Juriidiline vaatluskeel sobib seega ühiskondlikke suhteid ja tegevusi kirjeldama vaid teatud ulatuses, mitte aga absoluutsete hinnangute formuleerimiseks – nagu kõik teisedki, toimib ka tema ainult tasakaalustatud oludes.

Väärtuspõhine arutelu

Konsensuaalsel demokraatial, kus iga piisavalt häälakas vähemusgrupp suudab paraja pealehakkamise korral igasuguseid muutusi torpedeerida, on oma suured ohud. Otsustusprotsess võib takerduda pidevasse arutellusse, diskussiooni, mida mõned osalised peavad vaid tema enese pärast, kas jonnist või hoopis vajadusest säilitada oma koht mõjukas või hästtiasustatavas komisjonis, riigiametis, nõukogus. Ometi ei ole ilma aruteluta võimalik avardada ühegi tähtsa otsuse kandeala sedavõrd, et need hakkaksid toimima ilma sunnimehhanismideta, võõrandumatult – oluline on leida õige tasakaalupunkt.

Nimetan siin väärtuspõhise arutelu diskursuseks sellist vaatluskeelt, mis üritab luua ühisruumi eri maailmavaadete vahel, võimaldades toetuda erinevate nähtuste hindamisel erinevatele abstraktsetele väärtustele. Mitmete teiste diskursuste puhul asetatakse teistest kõrgemale mingi üks väärtus – näiteks efektiivsus või solidaarsus – ning hinnatakse kogu ülejäänud tegelikkust selle seisukohast. Väärtuspõhise arutelu puhul on väärtuste paljusus algne eeldus, nende omavahelise ratsionaalne vastasmõju kujuteldav ideaalvahend ühiskonna edasimineku tagamiseks. Lisaks sellele, et ta loob välja erinevate väärtuste ja väärtussüsteemide koostoimimiseks, sunnib väärtuspõhine arutelu osalisi ka oma väärtusi deklareerima ning asetama nad nii-öelda avalikule hindamisele, kus selgub, kas neid on vastuoludest hoolimata võimalik ratsionaalsesse tervikusse kokku sobitada.

Väärtuspõhine arutelu on see mehhanism, mis hoiab korralikult toimides ära ökoloogiliselt kahjuliku, kuid efektiivse ja majanduslikult tulusa tootmise, ei lase legaliseerida ohtlikke mõnuaineid või prostitutsiooni, loobuda väikse ja keerulise riigikeele kasutamisest mõne lihtsama ja maailmas laiemalt levinu kasuks. Kuid väärtuspõhine arutelu oleks pidanud ära hoidma ka näiteks Lääne ravimifirmade huvides kehtestatud ravimiseaduse, mis teeb meditsiiniabi vähem kindlustatud vanainimestele kättesaamatuks. Niisiis peaks sümbiootilises riigis olema väärtuspõhise arutelu haardeulatus tunduvalt laiem kui praeguses Eestis. Selle diskursuse kaudu on põhimõtteliselt võimalik sõeluda välja erinevate huvidega ühiskonnagruppide maailmanägemise fundamentaalne ühisosa, millele saaksid toetuda erinevad poliitilised programmid. Väärtuspõhise arutelu pooldajaid leidub üldiselt kõigi poliitiliste jõudude seas ning ka paljude teiste survegruppide hulgas (näiteks feministid), kes tahavad oma väärtused ühisruumi tuua, kuid projektriiklikus mõtlemises ei ole sel muidugi kohta. Projektriiklikus vaates toimib pluralistliku väärtussüsteemi asemel range püramiidhierarhia, mida võimendab ka kollase pressu genereeritud lihtsakoeline ühisteadvus: on vaid üks õige elustiil, üks ideaal, üks viis edu realiseerida, see on ohjeldamatult ja trendikalt tarbida.

Väärtuspõhise arutelu vastu ei võta avalikult sõna eriti keegi, kuigi üleskutsed seda laiendada või uues valdkonnas käivitada on enamasti sumbunud üldsõnalisse vahtu. Teine, isegi salalikum viis seda diskursust neutraliseerida on ta võõrandada, monopoliseerida ekspertide käsutusse, kes SWOT-analüüside, taustauuringute ja küsitluste käigus haaravad arutelu subjektide rolli enese kätte ja lülitavad laiemad hulgad enese jaoks eluliselt tähtsate otsuste tegemisest välja sama efektiivselt või efektiivsemaltki kui majoritaarne esindusdemokraatia.

Ühiskondlik solidaarsus

Ühiskondliku solidaarsuse diskursuse alus on kokkukuuluvustunne ühiskonna eri gruppide vahel, mille huvid on küll teadvustatult erinevad, kuid mis üksteist respektierivad ja seega üksteisele eluruumi võimaldavad. Tegemist ei tohiks olla lehmakauplemismängudega ("kui sina lased mul rahu klaverit mängida, siis mina ei protesti sinu kasiinoehituse vastu"), vaid ausa solidaarsustundega, mis näebki ühiskonna eri osade vahel vastastikku rikastavat sidet. Teatav solidaarsuse aste on vajalik igasuguse ühiselu toimimiseks, sest teisiti kukuks see lihtsalt kokku, riigi seisukohalt on piisava ühiskondliku solidaarsuseta võimatu oletada kodanikkonna üldist lojaalsust kehtiva valitsemissüsteemi suhtes.

Ühiskondliku solidaarsuse diskursus toimus Ida-Euroopas väga tugevasti 1988–1991 (eks kandnud ju kogu Poola vabanemisliikumine sama nime) ja avaldus meie jaoks visuaalselt Balti keti taolistel suurüritustel, mida ilma selleta ei oleks üldse võimalik ette kujutada. Nüüdseks on Eestis langenud ühiskondliku solidaarsuse aste aga kriitilise alampiirini ja kohati alla selle. Hilisema ajaloolise arengu käigus revolutsiooniline teadvus ju taandus ning koos temaga ka ühiskondliku solidaarsuse diskursus, ehkki nende vahel ei ole mingit kindlat sidet: just sellel diskursusel põhineb näiteks Põhjamaade-tüüpi maksusüsteem, mis laseb enesega paremini toime tuleval ühiskonna osal maksta kinni inimväärse elu korraldamise nendele, kes sellega ise hakkama ei saaks. Eestile on väga iseloomulik, et astmelise

tulumaksu propageerijad apelleerivad oma üritust reklaamides teatava palgaskaala segmendi saamahimule ja rikkamate vastu tuntavale kadedusele, mitte aga empaatialle ja solidaarsusele kodutute, töötute, puuetega inimeste ja teiste elu hammasrataste vahele jäänute suhtes.

Loomulikult oleks ohtlik ka ühiskondliku solidaarsuse diskursuse muutumine ainuvaldavaks, sest ta summutaks erainitsiatiivi ning võiks mõne kildkonna huvides tööle rakendudes justkui nõuda suuremalt osalt elanikkonnalt ohvreid ühishuvide nimel, mis aga korruptsioonimehhanismide kaudu hoopis väikse eliidi heaolu kindlustama hakkaks. Selliseidki riike leidub maailmas kuhjaga ja enamasti on nad diktatuurid. Ühiskondliku solidaarsuse diskursus võib niisiis kergesti võtta ka projektriiki toetava vormi, kuid sellest ohust on Eesti hetkel küll nii kaugel, kui üldse olla võib. Meid ähvardab pigem vastupidine: selle diskursuse kadumisel leviv võõrandumine, mis mingite ühishuvide respektierimist kuidagi ei toeta.

Ühiskondlik solidaarsus on Eestis küll veel mäletatavas ajaloos olemas olnud, kuid praeguseks avalikust arutelust peaaegu kadunud. See on toimunud projektriikliku poliitika tulemusena ning teoreetilisel tasandil demagoogiliselt ära seletatud kui revolutsioonilise teadvuse kadumise loomulik protsess, mida ta tegelikult ei ole. Tulemuseks on võimu üsna põhjalik võõrandumine rahvast, mis ilmneb näiteks igasuguse selgemärgiliselt "uue" poliitika edukuses, ehkki stabiilse demokraatia suudaksid garanteerida just traditsioonide ja kindla valijaskonnaga erakonnad, mis laiemal alustasandil üksteise olemasolu ja vajalikkust respektierivad. Ühiskondliku solidaarsuse diskursuse neutraliseerimine maksab ennast paratamatult kätte ning tõenäoliselt isegi veel kiiremini ja teravamalt kui väärtuspõhise arutelu kadu, sest viimast ei pruugi oma igapäevaelu probleemide lõksu jäänud inimene üldse tingimata tähele panna, kuid iseenda kadumist poliitiliselt väljalt märkab ta ometi.

Projektriikliku poliitika lõpp

Poliitilised vaatluskeeled, mille abiga on võimalik arusaadaval ja legitiimsel viisil kirjeldada ühiskondlikku tegelikkust ning sõnastada probleeme, on väga mõjukad tegelikkuse kujundamise ja reguleerimise vahendid. Kui mõni neist muutub domineerivaks või koguni ainuvaldavaks, kujuneb osa pinna all siiski edasi hõõgivate vastuolude kirjeldamine võimatuks ning see hakkab seestpoolt uuristama kogu ühiskondlikku tervikut. Võimul ei jää siis üle muud, kui muutuda repressiivseks ja teostada selgelt rahva enamuse soovidele vastukäivat poliitikat. Mida laiem on tema baas (selles staadiumis tähendab see juba: mida populistlikumad parteid on võimul), seda kergemini võetakse repressiivne võim vastu, kuid päris kindlasti halveneb järsult tema suhtumine sõnavabadusse, sest seda aktiivsemalt pruukivatel haritlastel on enamasti kõige paremad eeldused võimu manöövreid väljastpoolt läbi näha.

Eestis on võimu võõrandumise piirväärtus lähedal ja osalt ka kätte jõudnud. Näiteks välispoliitikas võim mitte üksnes ei teostanud eri andmetel keskmiselt 80% inimeste arvamustele vasturääkivat poliitikat, vaid ka deklareeris avalikult, et rahva arvamus teda ei huvita. See on ohtlik tee, sest ühele eluvaldkonnale võivad järgneda teised. Olukorra põhjus on mu meelest selles, et ehkki Eesti juhtimine projektriigina võis teataval perioodil anda

märkimisväärseid tulemusi ja seda poliitilist liini oli ka suur osa elanikkonnast aktsepteerinud, on ühiskond jõudnud nüüd faasi, kus projektriikliku poliitika peaks tingimata asendama sümbiootiline. See ei ole projektriiklikust olemisest enim kasu saavatele ringkondadele aga meeltemööda, mis on ka põhjus, miks sümbiootilise riigi poole juhtivad poliitilised vaatluskeeled on alla surutud või neutraliseeritud. Kuid poliitiliste keelte tasakaalu taastamine on hädavajalik selleks, et säilitada Eesti dünaamiline areng, hoida ära ajude äravool ja luua siin toimiv ja sidus, pluralistlikele väärtustele tuginev elukeskkond.